

І.Ф. Черніков

ДО ПИТАННЯ ПРО СВІТСЬКИЙ ХАРАКТЕР РЕСПУБЛІКАНСЬКОЇ ТУРЕЧЧИНИ ТА ПРОЦЕС ЇЇ ІСЛАМІЗАЦІЇ

Проголошення Турецької Республіки 29 жовтня 1923 р. – першої на Близькому й Середньому Сході, – наслідком якого була відмова від багатовікової монархічної форми правління – султанату, висунуло перед її державною адміністрацією надзвичайно складні завдання в галузі конфесійної політики. А її стрижнем став "секуляризм", тобто "світськість" (від лат. *saecularis* – "світський"). Не можна не погодитись із сучасним турецьким політологом Мустафою Айдином, який зазначає, що на зміну доктринам Османської імперії: оттоманізму, панісламізму та пантуранізму – невблаганно прийшли політичні принципи Кемалю Ататюрка: республіканізм, секуляризм і тюркізм¹.

Вже у березні 1924 р. новий республіканський парламент – Великі Національні Збори Туреччини (ВНЗТ) прийняли закон про ліквідацію халіфату як верховного органу духовної влади над мусульманами не тільки колишньої Османської імперії, а й багатьох інших країн Азії та Африки. А останньому халіфу "всіх правовірних" Абдул Меджиду разом з його численним гаремом та найближчим оточенням було запропоновано негайно залишити, без права повернення, Туреччину. Тоді ж у країні запроваджувалися громадянський кодекс на зразок аналогічного кодексу Швейцарії, міжнародний календар, сучасне літочислення, а вихідний день було перенесено з п'ятниці на неділю².

Важливим кроком у процесі утвердження світськості став закон, згідно з яким переважна більшість навчальних закладів у Туреччині відокремлювались від релігійних конфесій та виводилися з-під їхнього безпосереднього підпорядкування³.

Не менш важливим з точки зору здійснення принципу секуляризму стало запровадження для місцевого населення європейського одягу, яке почалося із заборони туркам-чоловікам носити феску. І якщо зважити на те, що кожний мусульманин чоловічої статі повинен здійснювати п'ять разів на день намаз (тобто молитися), причому робити це обов'язково з покритою головою, до того ж низько вклоняючись, то особливість фески стане цілком зрозумілою. Адже інший головний убір (або кепі з козирком, або шляпа з полями) зовсім не пристосований до ісламської молитви.

За вказівкою республіканської влади фески повсюдно замінювалися капелюхами. Тільки Стамбул тоді отримав з-за кордону два вагони капелюхів⁴.

Світський характер молодій Турецькій Республіці набував особливого значення у зв'язку з юридичним визволенням кемалістами від засилля ісламського фундаменталізму турецької жінки, що почала позбавлятися у масовому порядку чадри* та отримала разом з чоловіком необхідні громадянські права й можливість зайняти рівноправне місце у суспільстві. Приклади з капітаном турецької армії Кара Фатмою, командирами партизанських загонів Айше-ханім і Хадідже-ханім – героїнями національно-визвольної боротьби 1918–1922 рр. в Туреччині, відомими письменницями Халіде Едіб та Суат Девіш, журналісткою Сабіхою Сертель, талановитою актрисою Мюніре Бінт-ханім, першою турецькою льотчицею Сабіхою Гекчен – переконливе тому свідчення.

За ініціативи М.К. Ататюрка багатоженство було заборонено, турецькі родини користувалися цілковитим захистом з боку

* Чадра – покривало білого або чорного кольору, в яке обов'язково повинні були одягатись турчанки за часів Османської імперії.

держави. Однак і сьогодні становище жінок, особливо у сільській місцевості, продовжує визначатися здебільшого ісламськими традиціями⁵.

Безперечним наслідком політики секуляризму стала реформа абетки турецької мови. Палким прихильником цієї реформи був також Ататюрк. Справа в тім, що арабська в'язь, яка використовувалася ще за давніх часів для передачі особливостей турецької граматики, підлягала заміні більш доступною для вивчення та опанування латинською абеткою. Проте нововведення зустріло шалену протидію з боку клерикальних сил, які твердили, що без арабської в'язі турецька мова й література неминуче загинуть. Полемізуючи з ісламістськими опонентами і звертаючись до всіх громадян країни, Ататюрк відзначав: "Утворені на латинській основі літери цілком підходять для турецької мови. Нової турецької абетки можна навчитися швидко... Вважайте це своїм патріотичним і національним обов'язком"⁶.

У контексті всіякого сприяння розвитку світської культури та мистецтва у республіці здійснювалось реформування турецької музики, в основі якого було побажання Ататюрка про максимальне наближення останньої до сучасності⁷. У зв'язку з цим стамбульська газета "Ля Тюркі" зазначала: "Музика та пісні, що тепер називають турецькими, жодною мірою не відповідають почуттям турецької нації. Ця музика – надто меланхолійна, вона примушує сумувати. Між тим турецький народ – веселий та сповнений життя"⁸.

Істотним внеском у зміцнення ідеології секуляризму, що знаменував собою адекватне ослаблення впливу мусульманської релігії, був закон ВНЗТ (1934 р.) про ліквідацію османських титулів і звань, таких, як "шейх", "паша", "бей", "ефенді", "ханім". Тим же законом запроваджувались у турків прізвиська, адже раніше, з огляду, знов-таки, на ісламські звичаї і традиції, у них були тільки імена⁹. А вирішальний акорд у процесі перетворення Туреччини на світську державу пролунав у квітні 1928 р., коли ВНЗТ прийняли закон про вилучення з тексту Конституції 1924 р. формулювання про те, що "Іслам є державною релігією Туреччини". Тоді ж відмінялась релігійна форма присяги президента країни та депу-

татів ВНЗТ, оголошувались поза законом також різні мусульманські секти¹⁰.

Доречно нагадати, що світський характер Турецької Республіки було однозначно підтверджено в Конституції 1961 р.¹¹ І у нині діючій Конституції 1982 р. про це зазначено так: "Турецька Республіка є демократичною, світською та соціально-правовою державою"¹².

Отже, виникає цілком природне питання: а чи не є секуляризм Ататюрка синонімом звичайного атеїзму? Відповідь на це може бути тільки jednoзначною – жодним чином. І хоча засновник і перший президент Турецької Республіки був людиною, без сумніву, передовою, високоосвіченою, знав напам'ять поезії вітчизняних і перських авторів, все ж атеїстом він сам себе ніколи не вважав. Більш того, в його виступах містились іноді й такі формулювання, як "наша священна релігія ісламу, приналежністю до якої ми пишаємось" і т.ін.¹³ Адже відомим є факт особистого звернення Ататюрка до турецького поета Мехмеда Акіфа, автора тексту турецького республіканського гімну – "Маршу незалежності", – з настійним проханням про переклад на турецьку мову Корану¹⁴. А як розцінити, наприклад, розпорядження верховного головнокомандувача президента Ататюрка зберегти будь-що у збройних силах Туреччини в інтересах їхньої боєздатності полкових священиків – мусульманських мулл? Або як пояснити такий цікавий факт, що за увесь час перебування Ататюрка при владі жодна з діючих мечетей у країні не була закрита, не припинила свого функціонування?¹⁵ Можна тільки погодитися з турецько-кіпрським істориком Бекіром Юсуфом, який відзначав, що кемалісти ніколи не протидіяли ісламу до тих пір, коли це стосувалось винятково духовної сфери, розглядаючи питання "вірити чи не вірити" лише як прояв свободи совісті для кожної людини. Кемаль та його соратники боролися проти релігії там, де вона була союзницею феодалізму й заважала, на їхню думку, прогресу. На практиці ж відомий секуляризм Ататюрка виявився, скоріш за все, у тому, аби релігію було взято під контроль держави¹⁶. Отже, примусити іслам та інші конфесії "працювати" в інтересах Турецької Республіки, служити їй, щоб, кажучи словами Ататюр-

ка, "якомога скоріше звільнити нашу релігію, наші вірування від впливу старої політики, старих політичних інститутів"¹⁷, – ось що вкладалось у перелік невідкладних кемалістських завдань при проведенні політики секуляризму. І тільки таким чином "релігія іслам зможе виявити свої високі якості"¹⁸ – саме такої думки дотримувався перший президент Турецької Республіки.

Безперечно, можна тільки солідаризуватися з професором політології Босфорського університету у Стамбулі Суною Кілі, яка відзначає, що з допомогою секуляризму М.К. Ататюрк, створивши, по суті, свою державну релігію, здійснив тим самим успішний історичний експеримент¹⁹. Доктор орієнталістики Сорбоннського університету (Париж) Поль Дюмон (Paul Dumont) цілком резонно вважає, що секуляризм разом з іншими принципами кемалізму (республіканізмом, тюркізмом, народністю, революційністю, етатизмом) офіційно перетворив Туреччину на першу світську державу серед багатьох ісламських країн Близького Середнього Сходу²⁰. А відомий польський тюрколог Ян Райхман у своїй "Історії Туреччини" характеризує цілу низку кемалістських реформ, спрямованих на відділення релігійних інститутів від держави, як планомірний "наступ секуляризму", котрий набув офіційного статусу "державної релігійної служби"²¹.

Іслам, хоча нині офіційно й відділений від держави, є основною релігією віруючих турків, а турки головним чином є мусульманами-суннітами. Шіїтами є більша частина курдів, а також арабів. Представники національних меншин, які сповідують християнство (католицизм, григоріанство, православ'я), іудаїзм, інші релігії, згідно з турецькими законами мають цілковите право здійснювати свої релігійні обряди у наш час. У Стамбулі, в Анкарі та Ізмірі живуть близько 75 тис. ортодоксальних християн – вірмен, греків та сирійців, понад 25 тис. іудеїв²². Тому утворене турецької владою ще у 1924 р. Державне управління у справах релігій (Vakf İdar Genel Müdürlüğü) покликане здійснювати нагляд за тим, як віруючі реалізують своє право на свободу совісті.

Проте слід зазначити, що світськість у Турецькій Республіці ніколи не перебувала у більш-менш комфортних умовах, а голов-

не – у надійній безпеці. Розрекламований владою так званий державний контроль над релігійними конфесіями скоріше мав суто формальний характер. Власне, Туреччина як країна, розташована здебільшого на Близькому Сході, залишалась, як і раніше, мусульманською.

Офіційно світський характер молодій республіці зазнавав із самого початку жорстокої протидії з боку опозиційних Мустафі Кемалю сил, і насамперед фанатично налаштованих ісламістів. І в цьому зв'язку феномен ісламського фундаменталізму, який виник не сьогодні та навіть не вчора і який був народжений насамперед у надрах такої великомасштабної теократичної держави, як Османська імперія, є глибоко повчальним та вартим всілякого осмислення.

Вже в середині 20-х років ХХ ст. відбулась консолідація сил так званої генеральської опозиції. Її учасниками були колишні соратники Ататюрка – Кязим Карабекір, Алі Фуад-паша, Рефет-паша²³.

Синхронним з діями опозиції став заколот шейха Саїда (лютий – квітень 1925 р.) у південно-східному регіоні країни, населеному переважно курдами. Вимогами цих заколотників були не тільки реставрація халіфату та султанату, а й повернення до шаріату²⁴.

З метою зміцнення позицій держави в її взаємовідносинах із конфесіями, встановлення більш ефективного контролю над останніми за вказівкою Ататюрка був прийнятий закон (1935 р.), який визначав і конкретизував структуру та механізм діяльності створеного у 1924 р. Державного управління у справах релігій. Було вирішено, що ця структура призначає в регіони країни своїх повноважних представників – для нагляду за функціонуванням різних конфесій²⁵.

Акценти у політиці турецької держави щодо релігії почали помітно змінюватись відразу ж після смерті М.К. Ататюрка 10 листопада 1938 р. Примиренська позиція нового президента країни Ісмета Іненю (1884–1973) яскраво виявилася вже в тому, що повністю знімалось табу з будь-яких нападок на секуляризм. А мусульманські радикали, зазначав згаданий Поль Дюмон, у своїй критиці зайшли так далеко, що почали навіть засуджувати

Національно-визвольну революцію у Туреччині 1918–1922 рр.²⁶

Відчутий перелом у конфесійній політиці стався в період 1950–1960 рр., коли при владі перебувала правоцентристська Demokrat Partisi (Демократична партія). Президентом Туреччини був Джемал Баяр, а прем'єр-міністром – Аднан Мендерес. Вже тоді поступово почало запроваджуватись обов'язкове вивчення основ ісламу у середніх школах, відновився богословський факультет в Анкарському університеті, де готувались кадри мусульманських священиків. Режим заходився за рахунок держави споруджувати мечеті, їхня кількість тільки у сільській місцевості у 1960 р. була вражаючою – 25 тисяч²⁷.

Спробу (правда, безуспішну) відродити в країні той секуляризм, який був за часів Атаюрка, зробив Комітет національної єдності (КНЄ), що прийшов до влади 27 травня 1960 р. внаслідок військового перевороту. Діяльність КНЄ у конфесійній сфері обмежилась лише відстороненням від надмірної активності тих священослужителів, які були відомі своїми різкими нападами на принципи Атаюрка²⁸.

Відчутий удар по політиці секуляризму було завдано після парламентських виборів 1965 р., коли до влади прийшла Adalet Partisi – Партія справедливості (ПС), лідером котрої був Сулейман Демірель. Вже те, що ця партія йшла на вибори з гаслом "Кожному селу – власну мечеть", говорило само за себе²⁹. Саме за час п'ятирічного перебування ПС при владі (до 1971 р.) були створені найсприятливіші умови для виникнення та оформлення організованої політичної сили, що кинула безпосередній виклик кемалістському принципу секуляризму і проголосила своїм стратегічним постулатом іслам. Йдеться про Партію національного порятунку (ПНП) – Milliyet Kurtuluş Partisi. У програмному документі партії проголошувалося, що її завданнями є "матеріальне і моральне зростання турецької нації, гарантування громадянських прав у дусі ісламу". Пріоритетами у зовнішньополітичній сфері були максимальне зближення з мусульманськими країнами, активна участь у діяльності такого регіонального міждержавного об'єднання, як "Організація ісламська конференція" (ОІК)³⁰. Фактично керівником партії з часу її заснування став

Неджмеддін Ербакан. На парламентських виборах 1973 р. за ПНП проголосувало 1 млн. 265 тис. виборців, отримано було 48 депутатських мандатів у парламенті. ПНП вийшла на третє місце. А на виборах до ВНЗТ (грудень 1995 р.) ця єдина на той час клерикальна партія вже завоювала відносну більшість голосів, що дало право її лідеру Н. Ербакану претендувати на посаду прем'єр-міністра.

Потрібно віддати належне цьому політику, його вмінню використати традиційну прихильність турецького селянина до шариату, визначати та враховувати у своїх інтересах навіть дрібні прорахунки офіційної влади у проведенні курсу секуляризму. До вересня 1980 р., коли влада знову перейшла внаслідок перевороту до військових, ПНП спиралась на цілком легальні ісламські молодіжні організації: "Akincilar demegi" ("Спілка воїнів") та "Akincilar liseli demegi" ("Спілка ліцеїстів-воїнів"), вона мала свої філії чи не в усіх 67 провінціях країни. Цю ісламську партію підтримували періодичні видання правого напрямку, такі як "Son havadis" ("Останні новини"), "Bizim Türkiye" ("Наша Туреччина"), "Tercuman" ("Перекладач"), "Memleket" ("Батьківщина"), "Zaman" ("Епоха") та ін.³¹

ПНП користувалась підтримкою також з боку мусульманських сект, таких як "бекташі", "мевлеві", "сенусі", "алаві", "кизилбаші". Всі вони свого часу були заборонені Атаюрком. Що ж до найбільш впливових нині у турецькому суспільстві мусульманських орденів, то до їхнього числа слід віднести насамперед "нурджистів", або "нурсистів", "сулейманістів" та "накшистів".

Назва "нурджизм", або "нурсизм", походить від імені засновника цього ордену – Саїда Нурсі (1873–1960), який займав ворожу позицію щодо національно-визвольного руху М.К. Атаюрка та його реформ. Основна мета ордену – консолідувати різноманітні сили, що перебувають в опозиції до секуляризму, встановити в Туреччині мусульманську форму правління у вигляді або халіфату, або ісламської республіки. Згідно зі статутом цього об'єднання всі його учасники називаються "учнями Нура", а девізом ордену став: "Усі мусульмани, гуртуємось!"³² Утворений у 1967 р. інший орден – "сулейманістів", – назва якого походить від імені її засновника шейха

Сулеймана Хільми Туханаха, виступає за відродження Османської теократичної монархії. Вважаючи, що кемалістський секуляризм відірвав Туреччину від ісламського середовища, а нові покоління турків стають з року в рік все більш світськими за своїм менталітетом, сулейманісти бачать єдиний правильний вихід з такого становища у створенні в країні широко розгалуженої мережі шкіл та курсів з вивчення Корану³³. І, нарешті, назвемо ще "накшистів". Засновником цього релігійного об'єднання був шейх Мохаммед Вахаєддін (1317–1389). Його прихильники сутність своєї діяльності вбачають у тому, щоб усі свої сили віддати служінню Аллаху, нещадно боротися проти розпусти, розкоші, різноманітних форм корупції. До речі, мати колишнього турецького президента Тургута Озала походила з цього старовинного роду Накші, а його два брати були дуже активними функціонерами зазначеного релігійного братства³⁴.

Симптоматично, що ісламські фундаменталісти фанатично вірять, що в Корані не тільки містяться вичерпні відповіді на будь-які питання повсякденного життя, а й дається ключ до розв'язання багатьох найпекучіших проблем, що стосуються політики, економіки, міжнародних відносин. Так, наприклад, твердження про найвище призначення влади "Благословенний той, в руках якого є влада"³⁵ дуже часто використовувалось для пропаганди сильної державної влади в умовах ісламської республіки. Або ж таке формулювання священної книги мусульман: "Кому належить земля та хто на ній?"³⁶ цілком доречно при поясненні необхідності проведення аграрних реформ під широковідомим гаслом: "Земля належить тим, хто її обробляє". У цьому контексті слід розглядати інші положення Корану, якот: "Будь-яке багатство кваліфікується як дарунок Аллаху" або ж "Іслам захищає всіх пригноблених та знедолених"³⁷.

Події кінця ХХ ст. – революція в Ірані, афганська трагедія, рух мусульманської солідарності, міжнародний тероризм – висунули ісламський фактор, без перебільшення, на передній план світового розвитку³⁸. Не можна не погодитися з французьким дослідником Мішелем Фуше, який сказав про те, що відбулась еволюція ісламу, яка перетворила його з "пасивного" ("слухняного") на іслам "активний", політичний³⁹.

Саме у світлі цих подій міг відбутись такий феномен, коли протягом більш ніж одного року (квітень 1996 – травень 1997 р.) уряд Турецької Республіки очолював лідер фундаменталістської ісламської партії ПНП Неджмеддін Ербакан. Його партія досягла безперечного успіху на загальних муніципальних виборах у червні 1996 р. Саме до мусульманських держав Ірану та Лівії він здійснив свої перші офіційні візити (відповідно серпень та жовтень 1996 р.) в ролі прем'єр-міністра. Перебуваючи у Тегерані, Ербакан підписав угоду про поставки до Туреччини на період до 2017 р. іранського газу. Слід зазначити, що в цьому випадку він зовсім не був оригінальним, він лише продовжив курс одного зі своїх попередників на посаді прем'єр-міністра, а саме широковідомого Тургута Озала, так званого "батька" турецьких реформ, – курс на зростання співробітництва з мусульманськими країнами, що такі багаті на енергоносії. Не випадково в Ірані Т. Озала назвали "наш брат". Саме Озал неодноразово заявляв у своїх передвиборних виступах, що необхідно буквально "полювати" за голосами віруючих турків⁴⁰.

Реаліями сучасної Туреччини є стрімке спорудження мечетей, і не тільки в сільській місцевості, а й у великих містах, безперебійне функціонування спеціальних курсів для вивчення Корану, кількість яких вже досягла багатьох тисяч. Після утворення Вищого ісламського інституту (60-ті рр. ХХ ст.) у складі Стамбульського університету ісламські факультети засновуються у 80–90-ті рр. в університетах таких великих турецьких міст, як Ізмір, Ерзерум, Самсун, Бурса, Конья, Кайсері. Яскравою ознакою нинішньої системи турецької освіти є запровадження та поширення вищих шкіл імамів-хатибів, на які покладаються великі надії у плані забезпечення "моральної стійкості ісламської інтеграції турецької молоді"⁴¹.

Та й автору цих рядків, який тричі був у Туреччині за програмою наукових досліджень (70–80-ті рр. ХХ ст.), певною мірою довелось відчувати ознаки своєрідної "повзучої" ісламізації, до якої повільно, але впевнено долучається республіканська Туреччина. Так, наприклад, під час відвідання стамбульської кафедральної мечеті Ахмедіє – Gök Cami (Блакитна мечеть) мені запам'яталось колосальне скупчення

паломників звідусюди. Зазначу, що ця мечеть, побудована ще на початку XVII ст. за наказом султана Ахмеда I (роки правління 1603–1617), вміщує під час молитви одночасно до 40 тис. осіб. Не можна залишитись байдужим і до сольного співу муедзинів, що посилюється потужними динаміками, які закликають правовірних п'ять разів на день здійснювати намаз, тобто молитву. А під час великого мусульмансько постурамазану можна було навч спостерігати, що з року в рік все більше турків прагне його будь-що виконувати.

Факти свідчать, що мусульманська релігія рішуче втручається в життя турецької родини. Це здебільшого стосується традиційного жіночого одягу. Закони та звичаї шаріату, як відомо, приписують жінці на людях в обов'язковому порядку закривати обличчя яким-небудь покривалом. Останнім часом у турецькому суспільстві почало поширюватись багатоженство, адже згідно з Кораном кожному мусульманину дозволено мати до чотирьох дружин. Подібні шлюби дуже заохочуються ісламом. Відомо, що ВНЗТ кожні п'ять років приймають рішення про офіційне визнання законними усіх дітей, народжених від релігійного шлюбу. Відомий і такий факт. Ще за президентства Т. Озала (1989–1993) ісламісти домоглися прийняття закону, який дозволяв студенткам носити хустки, що прикривають їхню шию та волосся⁴².

Про дедалі зростаючий вплив ісламізму в Туреччині свідчить і такий красномовний факт. Проти всесвітньо відомого турецького письменника Азіза Несіна (1915–1995), автора багатьох сатиричних творів, тираж яких перевищив 1 млн. примірників, окружний суд міста Сівас, що в Центральній Анатолії, у 1995 р. відкрив кримінальну справу. Виявилось, що А. Несін намагався перекласти на турецьку мову "Сатанинські

вірші" англійського поета Салмана Рушді, якому вищим ісламським керівництвом Ірану оголошено смертний вирок. І тільки раптова смерть А. Несіна "врятувала" його від принизливого судового процесу⁴³. Критика з боку фундаменталістів лунала також на адресу постійного представництва Туреччини при Організації "Ісламська конференція" – за його (тобто представництва) "дуже часті вагання й непослідовність". Це дало підставу стамбульській газеті "Milliyet" ("Національність") висловити побоювання щодо цілком можливого формування блоку "справжніх мусульманських країн", діяльність якого буде спрямовано проти офіційної Анкари⁴⁴.

Тим часом турецька Генеральна прокуратура звинуватила лідера проісламської ПНП, що незабаром дістала назву "Refah" ("Благополуччя"), Н. Ербакана, який займав посаду прем'єр-міністра, у порушенні низки статей Конституції країни. Водночас була опублікована заява Генерального штабу турецьких збройних сил, у якій рішуче засуджувалася антисекуляристська позиція глави уряду. Водночас підкреслювалося, що безпосередня загроза ісламського фундаменталізму походить саме від ПНП. 20 травня 1997 р. відбулося засідання ВНЗТ з питання довіри прем'єр-міністру. І хоча вотум довіри вдалося отримати (більшістю усього у 6 голосів), доля Н. Ербакана була вже вирішена. Цілком можлива загроза нового військового перевороту змусила його оголосити про свою відставку⁴⁵.

Близько трьох років минуло порівняно спокійно. Проте на початку третього тисячоліття у Туреччині вибухнув справжній ісламістський бум. Внаслідок загальногромадського опитування, проведеного у країні, аби з'ясувати наскільки релігійним є нинішнє населення Туреччини (початок 2000-х років), були отримані такі результати:

Таблиця № 1⁴⁶. Віра в релігію іслам у Туреччині

Віра	Так	Ні
1. В Аллаха	97,4%	2,6%
2. У життя після смерті	93,0%	7%
3. Існування диявола	92,6%	7,4%
4. Воскресіння з мертвих	95,3	4,7%

Таблиця № 2⁴⁷. Про заборону або дозвіл носити тюрбани у Туреччині.
Тюрбан – головний убір як для чоловіків, так і жінок у країнах Сходу, полотнище з легкої тканини, обвите навколо голови, іноді поверх фески або тубетейки.

Категорія	Їм не дозволено одягати тюрбани, однак вони одягають їх
1. Державні службовці	65,1 %
2. Університетські студенти	67,7%

Внаслідок виборів до ВНЗТ, що відбулись 3 листопада 2002 р., нечувану й небачену перемогу здобула поміркована, за її твердженням, проісламська Adalet ve Kalkinma Partisi – Партія справедливості та розвитку (ПСР), яка була утворена у серпні 2001 р. Вона отримала 363 мандати з 550, одержавши, таким чином, повне право самостійно сформувати уряд країни⁴⁸. А прем'єр-міністром цього уряду став Реджеп Таїп Ердоган, який народився у 1954 р. у Стамбулі, закінчив школу імамів-хатибів, вчився у Мармуровоморському університеті Стамбула, а в 90-ті роки був мером цього турецького мегаполіса.

Феномен приходу до влади ПСР цілком зрозумілий. Так, протягом принаймні десятиріччя (з 1991-го по 2001 р.) подолали 10-відсотковий бар'єр та увійшли до складу парламенту (ВНЗТ) спочатку 5, а потім 11 порівняно невеликих за своєю чисельністю політичних партій, котрим вдалося сформувати аж 8 коаліційних урядів, життєздатність кожного з яких ледь перевищувала один рік⁴⁹. Цілком природно, що зростаюча політична нестабільність у країні обумовила народження великомасштабної партії – в особі названої ПСР. Можна цілком погодитися з відомим російським туркологом Миколою Кирєєвим, який наголошує: "Причини успіхів проісламської партії у давно вже світській державі очевидні. Насамперед вони пояснюються загальною кризою довіри до елітарних світських партій після реформи президента Т. Озала та їхньої нездатністю задовольнити соціальні потреби великих прошарків турецького суспільства"⁵⁰.

Симптоматично, що власне Р.Т. Ердоган вже на початку своєї діяльності на посаді прем'єр-міністра заявив, що уряд та народ Туреччини повинні бути дуже близькими один до одного. "Завдання ПСР полягає в

тому, щоб вилікувати рани, притаманні зараз нашій країні. Дуже важливе завдання нині для політиків – подолати перепони, штучно встановлені між державою та народом"⁵¹. Безперечний інтерес становить висловлювання Ердогана, що стосується М.К. Ататюрка: "Нашим основоположним пріоритетом повинно стати досягнення та перевершення рівня сучасної турецької цивілізації, вказаної нашим героєм Ататюрком"⁵².

Оцінюючи внутрішню та зовнішньополітичну ситуацію Туреччини, її перспективи у зв'язку з приходом до влади ПСР, відомий турецький оглядач Самі Кохен у газеті "Milliet" зазначає: "Прем'єр-міністр Реджеп Таїп Ердоган та його колеги оптимістично дивляться у майбутнє, вони виступили ініціаторами широкої кампанії щодо вивчення правил та вимог Європейського Союзу до Туреччини. Дуже важливо, щоб турецька нація зрозуміла, що вступає у період радикальних перетворень, протягом якого вона, безперечно, здійснить зміни та позбавиться старих звичаїв і пристрастей"⁵³.

Зрозуміло, що менш за все можна залідозрити у симпатіях до турків, наприклад, Георгія Папандреу, лідера грецької лівоцентристської партії ПАСОК, нинішнього прем'єр-міністра країни. Одним з аспектів його реакції на прихід до влади поміркованих ісламістів у Туреччині був таким: "Анкара нині вживає заходів, щоб послабити політичну роль військових у державі"⁵⁴. У квітні 2007 р. закінчився термін перебування на посаді президента Турецької Республіки позапартійного політика Ахмеда Сезера. Згідно з турецьким законодавством президент країни обирається на засіданні парламенту (ВНЗТ) з числа своїх депутатів терміном на 7 років. Причому одна і та ж особа не може двічі обиратись на цю найвищу посаду у держа-

ві⁵⁵. Навесні того ж 2007 р. опозиція була представлена у парламенті в основному лівоцентристською Cumhuriyet Halk Partisi – Народно-республіканською партією (НРП). Засновником її був Ататюрк. НРП має у ВНЗТ близько 20% мандатів. Саме тоді їй вдалося зірвати спробу ПСР обрати президентом Туреччини ісламіста. Повсюдно у парламенті лунали гасла: "Шаріат у Чанкайю (так зветься палац – резиденція турецького президента) не пройде!" Єдиним виходом з політичної кризи, що утворилася, стали позачергові парламентські вибори 22 липня 2007 р. Як відомо, вони завершилися переконливою перемогою ПСР (вона набрала 46,7% усіх голосів). Тільки тоді ісламістам вже вдалося обрати президентом Турецької Республіки свого представника. Ним став Абдуллах Гюль, який займав у кабінеті Р.Т. Ердогана посади віце-прем'єра та міністра закордонних справ. А. Гюль народився у 1950 р. у м. Кайсері, закінчив місцевий лицей, а потім економічний факультет Стамбульського університету, проходив стажування в університетах Великої Британії, протягом восьми років працював в Ісламському банку розвитку у м. Джідда (Саудівська Аравія), є одним із засновників ПСР. За своїми політичними переконаннями – поміркований ісламіст, відзначається реалістичним поглядом, зокрема, щодо вирішення курдської проблеми, ініціатор нормалізації взаємовідносин з Вірменією⁵⁶. Нині ситуація склалася так, що очільником парламенту – головою ВНЗТ – став також депутат від ПСР Кексал Топтан.

Яскравим прикладом гострого протиборства між ісламістами та нинішньою опозицією є рішення Конституційного суду Туреччини (КСТ) на початку червня 2008 р., що забороняло турецьким студентам одягати у вищих навчальних закладах мусульманські хустки (хіджаби), які повністю закривають волосся та шию⁵⁷. Справжнім випробуванням для правлячої ПСР стало голосування у КСТ (кінець липня 2008 р.), коли з 11 суддів шість висловилися за негайний розпуск цієї партії та заборону її найбільш активним функціонерам займатися політичною діяльністю. І хоча для подібного конституційного рішення не вистачило лише одного голосу, КСТ виніс ПСР серйозне попередження та

оголосив про застосування до неї фінансових санкцій. Це означало, що відповідні державні структури повинні зменшити її субсидування принаймні наполовину⁵⁸.

Сьогоднішню надзвичайно складну ситуацію в Туреччині дуже точно відобразила впливова англійська газета "Financial Times", вмістивши малюнок художника Девіда Гарднера під заголовком "Туреччина потребує більшого від спадкоємців Ататюрка". На фоні однієї зі стамбульських мечетей поблизу чорноморської протоки Босфор зібрався величезний натовп турків, очевидно виборців, які тримають у руках транспаранти з емблемою ПСР. Напроти них височить скульптура Ататюрка в оточенні людей у формі збройних сил Туреччини. Наведемо одне з пояснень цієї картини, яке пропонує зазначений номер газети: "...Існують насамперед протиріччя між двома конкурентними системами, що зіштовхнулись у боротьбі за верховну владу. Одна – це традиційна еліта, яка вважає себе захисником світськості, республіканської спадщини Мустафи Кемалю Ататюрка, батька сучасної Туреччини. Друга – нова інституція в особі ПСР, яка спроможна була дати зрозуміти і підтримати консервативні й релігійні звичаї та традиції для величезної кількості мусульманських виборців сучасної Туреччини"⁵⁹.

Тим часом проісламська турецька влада піднесла опозиції своєрідний довгоочікуваний сюрприз, ініціювавши проведення в країні 12 вересня 2010 р. всенародного референдуму, спрямованого на внесення низки поправок до турецької Конституції 1982 р., яка діє нині. За даними політологів, активність на референдумі була досить високою. 77% громадян прийшли до виборчих дільниць, з них 58% підтримали необхідність внесення змін до діючої Конституції. Так, держслужбовцям буде надано право на так звані політичні страйки, гарантуватиметься захист турецьких громадян від будь-якої дискримінації. Однак найголовнішим нововведенням внаслідок референдуму буде, можна сказати, доленосне рішення: армія рішуче відстороняється від будь-якого втручання у політичне життя країни. Віднині військові підпадають під юрисдикцію громадянських судів. Реформуванню підлягає і Конституційний суд, його склад збільшується з 11 до 17

осіб. Саме правляча ПСР віднині матиме можливість його комплектувати. Прем'єр-міністр Р.Т. Ердоган назвав референдум "історичною подією" та "святом демократії у Туреччині". А високопоставлені чиновники Євросоюзу вітали схвалені поправки до турецької Конституції. Що ж до опозиції, то її представники заявили, що результати референдуму можуть привести до диктату нині правлячої ПСР, а також загрожують зруйнувати традиційну систему

протиवाг, яка склалася в країні протягом довгих років⁶⁰.

Отже, майбутнє і тільки воно може дати відповідь на питання: а чи в інтересах усього турецького суспільства з його нинішніми безперечними здобутками в галузі культури і науки повертатись на початку ХХІ ст. так великомасштабно до історичних традицій, котрі значною мірою уособлює релігія іслам, водночас зрікаючись в усіх сферах кемалістських принципів світськості?

¹ *Aydin Mustafa*. Turkish foreign policy. Framework and Analysis. – Ankara, 2004. – P. 17.

² Atatürk // Turkish National Commission for UNESCO. – Ankara, 1963. – P. 149–150; *Baydar Mustafa*. Atatürk ve Devrimlerimiz (*Байдар Мустафа*. Ататюрк і наші революції). – Istanbul, 1973. – S. 171–172, 181–183; *Mardin Şerif*. Religion and secularism in Turkey // Atatürk. Founder of a Modern State. – London, 1981. – P. 216–217; *Uysal Ahmet*. Media and Religion Reform in Turkey. – Izmir, 2008. – P. 51; *Величко Л.* П'ятиріччя Турецької Республіки // Східний світ. – Харків, 1928, № 6. – С. 40–41.

³ Atatürk // Turkish National Commission for UNESCO. – P. 157; *Szyliowicz J.S.* Atatürk and Educational Modernization // Journal of the American Institute for the Study of Middle Eastern Civilization (JAISMEC). – New York, 1980–81, vol. 1, No 3–4. – P. 118–121.

⁴ *Миллер А.Ф.* Очерки новейшей истории Турции. – Москва – Ленинград, 1948. – С. 153–154.

⁵ *Kutlu Şemseddin*. Cumhuriyet Devrinin Basın Hayatın Bir Bakış // Hayat. Istanbul, 1973 № 9–10. – S. 94 (*Кутлу Шемседдин*. Погляд на видання республіканської преси // Життя. – Істамбул, 1973, № 9–10. – С. 94); *Abadan-Unat Nermin*. Movement of women and National Liberation: The Turkish case // JAISMEC. – P. 7–11.

⁶ Quotations from Mustafa Kemal Atatürk. – Ankara, 1982. – P. 66.

⁷ Atatürk's Republic of Culture. Turkish Center. UN. – Plaza – New York, 1981. – P. 16.

⁸ La Turquie. – Istanbul 1934, November 3.

⁹ Atatürk // Turkish National Commission for UNESCO. – P. 232.

¹⁰ Див. докладно: *Ганусець О.І.* Державний устрій Туреччини в період республіки. – Київ, 1961. – С. 53.

¹¹ Türk Anayasa Metinleri 1839–1980. – Ankara, 1982. – S. 146 (Турецькі конституційні тексти 1839–1980. Анкара, – 1982. – С. 146).

¹² Див.: Турецкая Республика. Справочник. – Москва, 1990. – С. 295.

¹³ *Ататюрк Кемаль*. Избранные речи и выступления: Перев. с тур. / Редакция и вступ. статья проф. А.Ф. Миллера. – М., 1966. – С. 325.

¹⁴ *Rustow Dankwart*. Mehmed Akif's "Independent March": Religion and Nationalism in Atatürk's Movement of Liberation // JAISMEC. – P. 112–117.

¹⁵ Див.: *Еремеев Д.Е.* На стыке Азии и Европы. Очерки о Турции и турках. – М., 1980. – С. 161–162.

¹⁶ Див.: там само. – С. 160.

¹⁷ *Ататюрк Кемаль*. Избранные речи и выступления. – С. 325.

¹⁸ Там само.

¹⁹ *Kili Suna*. Atatürk Devrimi. Bir Çağdaşlaşma Modeli. – Ankara, 1981. – S. 240 (*Кілі Суна*. Реформа Ататюрка. Модернізаційна модель. – Анкара, 1981. – С. 240).

²⁰ *Dumont Paul*. Hojas for the Revolution: the religions strategy of Mustafa Kemal Atatürk // JAISMEC. – P. 28.

²¹ *Reychman Jan*. Historia Turcji. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdansk, 1973. – P. 307–308.

²² *Öktem Niyazi*. Religion in Turkey. – Istanbul, 2002. – P. 375.

²³ *Величко Л.* Реакція та опозиція в Туреччині (За даними політичних процесів) (1925–1926) // Східний світ. – Харків, 1927, № 1. – С. 27–31.

²⁴ *Lewis Geoffrey*. Turkey – New York, 1955. – P. 85.

- ²⁵ Див.: Новейшая история Турции. – М., 1968. – С. 150.
- ²⁶ Dumont Paul. Ibidem. – P. 28.
- ²⁷ Еремеев Д.Е. Названа праця. – С. 164.
- ²⁸ Günel Yalçın. Seçkin devrim 1960/ (Ялчин Гюнел. Обрана революція 1960). – Ankara, 1960. – S. 61, 76, 81.
- ²⁹ Вдовиченко Д.И. Борьба политических партий в Турции (1944–1965 гг.). – М., 1967. – С. 245.
- ³⁰ The Political structure of Turkey. The General Directorate of Press and Information of the Turkish Republic. – Ankara, 1978. – P. 73.
- ³¹ Etienne Bruno, Tozy Mohamed. Les islamistes et la stratégie geopolitique de L'Islam contemporain // Hérodote. – Paris, 1984. Octobre – Decembre № 35. – P. 39; Турецкая Республика (справочник). – Баку, 1986. – С. 218–220; Аксененко А.Г. Борьба политических партий Турции за влияние на молодежь. 1920–1980. – М., 1986. – С. 91.
- ³² Oktem Niyazi. Religion in Turkey. – Istanbul, 2002. – P. 391.
- ³³ Ibidem. – P. 393.
- ³⁴ Ibidem. – P. 389–390.
- ³⁵ Коран / Перевод и комментарии И.Ю. Крачковского. 2-е изд. – М., 1986. – С. 464.
- ³⁶ Там само. – С. 286.
- ³⁷ Див.: Грязневич П.А. Проблемы изучения истории возникновения ислама // Ислам. Религия. Общество, Государство. – М., 1984. – С. 12–14.
- ³⁸ Див.: Yves Lacoste. Les embronillements géopolitiques des centres de l'Islam // Hérodote. – Paris, 1985, № 36. – P. 44.
- ³⁹ Foucher Michel. Geopolitique de la question Afghane // Hérodote, 1984, № 35. – P. 158.
- ⁴⁰ Turkish Daily News. – Istanbul, 1985. July 18.
- ⁴¹ Kalaycıoğlu Ersin. Private Issues and Public Space: Religion and Politics in Turkey. – Istanbul, 2002. – P. 25; Ли Ю.А. Распространение религиозного образования в Турции // Турция в условиях новых внутренних и внешних реалий. Сборник статей. – М., 2010. – С. 99.
- ⁴² Див.: Серебрякова М.Н. Семья и семейная обрядность в турецкой деревне (новейшее время). – М., 1979. – С. 82–83. Старченков Г. Турция. Годы крупных перемен // Азия и Африка сегодня, 1990, № 6. – С. 20.
- ⁴³ Фиш Р.Г. Турецкие дневники. Встречи. Размышления. – М., 1977. – С. 42; Несин Aziz. На карусели / Оповідання з турецької переклав Олександр Ганусець. – Київ, 1979.
- ⁴⁴ Вольский Д. Куда направлен вектор перемен? // Азия и Африка сегодня. 1992, № 1. – С. 3–4.
- ⁴⁵ Див. докладно: Toprak Binnaz. Religion and State in Turkey. – Istanbul, 1999. – P. 2–6.
- ⁴⁶ Kalaycıoğlu Ersin. Ibidem. – P. 11.
- ⁴⁷ Ibidem. – P. 15.
- ⁴⁸ Известия в Украине, 2002, 5 ноября.
- ⁴⁹ Turkey in the 21-st century. The Legacy of Mrs. Atatürk // The Independent News and Media (Ankara). 2006. July 1.
- ⁵⁰ Киреев Н.Г. Внутривполитическая ситуация в Турции в конце XX – начале XXI вв. // Турция на рубеже XX–XXI веков. Сборник статей. – Москва, 2008. – С. 84.
- ⁵¹ Turkish Press Review. Akşam (Вечір), 2004. September, 28.
- ⁵² The Christian Science Monitor (New York), 2010, May 3.
- ⁵³ Turkish Press Review. Milliyet, 2004, September, 28.
- ⁵⁴ Ibidem.
- ⁵⁵ The Political structure of Turkey. – P. 44–45.
- ⁵⁶ Див.: Голос України, 2007, 25 липня; Киреев Н.Г. Турция: неудачи радикального исламизма и успехи умеренного // Турция в условиях новых внутренних и внешних реалий. – С. 8–9; Turkey in the 21-st century... // The Independent News and Media (Ankara), 2006, July 1.
- ⁵⁷ Міжнародна інформація Українського радіо і телебачення (УРТ), Громадського Російського телебачення (ОРТ), 2008, 7–9 червня.
- ⁵⁸ Там само, 2008, 28–30 липня.
- ⁵⁹ Financial Times. – London, 2010, March 11.
- ⁶⁰ Известия в Украине, 2010, 14 сентября.